

Een middeleeuwse vraagbaak

De eerste bladzijde van de Duitse *Lucidarius*. Onder de houtsnede met *Der maister* [De meester] en *Der junger* [De leerling] begint de tekst als volgt:

Dis buch heisset *Lucidarius* das spricht zu teuch also vil als ein erleuchter

[Dit boek heet *Lucidarius* wat in het Duits zoveel betekent als een uitlegger]

(Straatsburg: Martin Schott, ± 1481).

Een middeleeuwse vraagbaak

De *Artes-Lucidarius* in het Londense handschrift
(British Library, Ms. Add. 10286)

Ingeleid, kritisch weergegeven, hertaald en van commentaar voorzien door

LUDO JONGEN

&

NOLANDA KLUNDER

Hilversum
Verloren
2021

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij bijdragen van Stichting M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, Stichting Het Nuyensfonds, het Professor Van Winter Fonds en Stichting Sormani Fonds.

Afbeelding op het omslag: De eerste bladzijde van de Duitse *Lucidarius* (zie p. 2) en OT-kaart met de namen van de volkeren die wonen in de drie werelddelen (zie p. 31).

ISBN 978 90 8704 898 3

© 2021 Ludo Jongen en Nolanda Klunder
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Rombus / Tanja Stropsma
Typografie: Rombus, Hilversu

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Lieve Ari
Wees niet bang
De wereld is rond
En dat istie al lang
(Jules Deelder, 1944-2019)

Voor Vita en Keie & Tore

Een mannetje vaart op een OT-kaart (Middelnederlands Mandeville-handschrift, vijftiende eeuw).

Inhoudsopgave

Inleiding	9
Kritische tekst	40
Hertaling	41
Appendix 1 Beschrijving van het handschrift	130
Appendix 2 Verantwoording van de uitgave	133
Appendix 3 Paleografisch commentaar en emendaties	134
Appendix 4 Verantwoording van de hertaling	139
Herkomst illustraties	140
Bibliografi	142

De drie zonen van Noach (Sem, Cham en Jafet) 'bezeten' Azië (bovenste helft, de Ark van Noach staat op de berg Ararat), Europa (links onder) en Afrika (rechts onder) (*La fleur des histoires*, Noord-Frankrijk, 1450-1458).

Inleiding

Hoe schiep God de wereld? Welke dieren leven er in India? Hoe ontstaat een aardbeving? In de Middelnederlandse *Artes-Lucidarius* vraagt een leerling honderduit. Zijn leeraar geeft geduldig antwoord op zijn vragen. In zijn uitgebreide antwoorden behandelt hij verschillende onderwerpen: hij vertelt over de Drie-eenheid en over Bijbelse geschiedenis, over de indeling van de wereld en over de sterren en planeten, over natuurverschijnselen en de mens, en eindigt met een uitleg over de gang van zaken rondom de kerkelijke getijden, de mis en de Paasweek. Zo vormt de *Artes-Lucidarius* een middeleeuwse vraagbaak.

Deze *Artes-Lucidarius* is overgeleverd in een handschrift uit de vijftiende eeuw. De Middelnederlandse tekst beslaat bijna 37 bladzijden. In een handschrift uit 1339 bevindt zich nog een heel korte passage uit de *Artes-Lucidarius*. Vanwege de datering van dat handschrift weten we dat de *Artes-Lucidarius* vóór 1339 geschreven moet zijn.

De *Artes-Lucidarius* is geen eigen creatie van een Middelnederlandse auteur: de tekst is een min of meer getrouwe vertaling van een Duits origineel, de Duitse *Lucidarius*. Deze tekst werd geschreven tegen het eind van de twaalfde eeuw, waarbij de auteur op knappe wijze materiaal verwerkte uit diverse twaalfde-eeuwse, Latijnse boeken. Een schrijver van wiens werk hij veel gebruik maakte, was Honorius Augustodunensis. Om de Middelnederlandse *Artes-Lucidarius* te plaatsen moeten we beginnen bij die schrijver en zijn debuut genaamd ‘*Elucidarium*’. Vanaf daar kunnen we het pad door de tijd volgen naar onze tekst.

I NAAR HET BEGIN: HONORIUS AUGUSTODUNENSIS

1.1 Het leven van Honorius Augustodunensis

De naam van Honorius Augustodunensis duikt op in vier twaalfde-eeuwse manuscripten uit de Donau-vallei: Honorius, *Augustodunensis ecclesiae presbyter et scholasticus* [Honorius, priester van de kerk van ‘Augustodunens’ en geleerde].¹ Daarop volgt een lijst van

¹ Gottschall 1992, 9; Garrigues 1986, 14. Wat bedoeld wordt met *Augustodunensis* blijft onzeker. De naam werd in het vroege onderzoek vaak vertaald als ‘van Autun’, maar er is nooit een link gevonden tussen deze Honorius en de Franse stad. Als alternatief is voorgesteld ‘van Augsburg’ (Flint 1982a). Volledig opgehelderd is zijn naam echter niet. Vgl. Gottschall 1992, 10-11 en Klunder 2005, 28.

22 Latijnse teksten die deze Honorius geschreven heeft.² Op basis van deze werken heeft men zijn leven gereconstrueerd.

Honorius was als auteur actief tussen 1098 en ongeveer 1140. In zijn vroegste werken maakte hij gebruik van teksten van Britse schrijvers uit de late elfde eeuw. Sommige daarvan waren nog maar net op schrift gesteld. Omdat Honorius blijkbaar toegang had tot deze recente bronnen is het waarschijnlijk dat hij tot 1101/1102 leefde in Canterbury. Daarna verplaatste hij zijn werkzaamheden naar het zuiden van het huidige Duitsland. Die verschuiving ziet men in onder meer de vroegste overlevering van zijn werk: de twaalfde-eeuwse handschriften komen voor een groot deel uit Beieren en Oostenrijk. Een van zijn teksten, de *Imago mundi* [Beeld van de wereld], is opgedragen aan de abt van een klooster in Regensburg, en in dezelfde tekst voegde hij ten opzichte van zijn bron een verwijzing toe naar *Ratispona in Bavaria*: daarom neemt men aan dat hij een monnik was in de Beierse stad Regensburg.³

Honorius had een talent om complex materiaal van grote denkers uit de Oudheid tot en met zijn eigen tijd samen te voegen tot overzichtelijke en glasheldere teksten. Geestelijken konden ze gebruiken voor eigen studie, maar vooral voor uitleg of onderwijs aan leken.⁴ Honorius schreef over uiteenlopende onderwerpen. Vaak waren zijn onderwerpen nauw verwant aan het geloof: hij schreef over theologie, (Bijbelse) geschiedenis en liturgie. Maar hij beperkte zich daar niet toe; in de *Imago mundi* gaf hij bijvoorbeeld een uitgebreide beschrijving van de wereld.⁵

1.2 Het *Elucidarium*

De eerste titel op de lijst met de 22 werken van Honorius Augustodunensis was het *Elucidarium*. Dit was dus naar alle waarschijnlijkheid – de lijst is chronologisch – zijn debuut. Het woord *Elucidarium* was een neologisme op basis van het Latijnse woord *lux* (licht): Honorius wilde in dit boek licht werpen op duistere, dus onbegrijpelijke en onbekende kwesties. In de proloog schreef hij dat hij deze tekst schreef op verzoek van leerlingen:⁶ misschien was hij zelf leraar en schreef hij de tekst voor zijn studenten. Voor het *Elucidarium* haalde hij informatie uit veel Latijnse bronnen. Hij wilde de christelijke geloofsleer samenvatten in één overzichtelijke tekst. Hij koos daarvoor de vorm van een dialoog: een leerling stelt vragen, een leraar geeft antwoord. Door die vorm was het *Elucidarium* handig als leerboek, want de vraag-antwoordstructuur zorgde voor een indeling in korte segmenten waarvan men stukken uit het hoofd kon leren. Maar door die vorm was het boek óók heel geschikt als naslagwerk: de vragen deden dan dienst als tussenkopjes, waardoor men makkelijk iets kon terugvinden.⁷

2 Modern onderzoek heeft nog dertien andere werken aan hem toegeschreven. Zie Gottschall 1992, 9, noot 5.

3 Over die verwijzing naar *Ratispona*: Gottschall 1992, 9 (noot 6) en Flint 1981, 211. Voor dit overzicht van Honorius' leven is gebruik gemaakt van de volgende bronnen, die verschillende aspecten van zijn leven behandelen: Gottschall 1992, 8-12; Flint 1982a; Flint 1982b; Flint 1972; vgl. Garrigues 1986, 14-22; Lefèvre 1954, 191-230; Endres 1906.

4 Flint 1982b, Flint 1977 en Flint 1975, 178-189.

5 Zie voor de werken van Honorius: Garrigues 1987 en 1986.

6 Lefèvre 1954, 359; vgl. Gottschall 1992, 14.

7 Klunder 2005, 16-21; Gottschall 1992, 11; Garrigues 1987, 126-134; Flint 1975.

In het *Elucidarium* stelt de leerling 431 vragen over alles wat hij wil weten over de geloofsleer, van Schepping tot zondeval, en van voorbeschikking, vrije wil en vagevuur tot het einde der tijden. Het boek bestaat uit drie delen.⁸

Het eerste deel gaat over de heilsgeschiedenis: het verhaal van de Schepping en zondeval tot en met de verlossing door Jezus' kruisdood. De meester vertelt in dit deel over de Drie-eenheid en over hoe God de aarde geschapen heeft, over de schepping van de engelen en de hoogmoed van de engelen die als straf naar de hel verbannen werden, over Adam en Eva in het Paradijs en de zondeval, over Jezus' geboorte uit de maagd Maria, en zijn jeugd, leven en kruisdood. Door de kruisdood was de weg naar de hemel heropend: die weg was na de zondeval hermetisch gesloten.⁹ De laatste vragen van dit eerste deel gaan over het sacrament van de eucharistie.¹⁰

In het tweede deel worden allerhande kwesties aangesneden rondom de thematiek van zonde en verlossing. Vragen die aan de orde komen zijn onder meer: hoe erg is het om te zondigen? In hoeverre maakt de mens daarin zelf een keus? Waarom zijn voorspoed en tegenslag zo ongelijk verdeeld? Welke beroepsgroepen komen in de hemel? Heeft het zin om berouw te hebben vlak voor het overlijden?

Het derde deel gaat ten slotte uitgebreid in op wat ons na de dood te wachten staat. De meester vertelt desgevraagd over vagevuur, hemel en hel. Hij legt uit wat er aan het einde der tijden zal gebeuren: wat moeten we ons precies voorstellen bij de wederopstanding, hoe zal Jezus oordelen bij het Laatste Oordeel, en wat komt er daarna?

Het *Elucidarium* was een overzichtelijke vraagbaak en bleek in een grote behoefte te voorzien. In de eeuwen daarna werd het talloze malen geheel of gedeeltelijk overgeschreven, in ruim driehonderd handschriften.¹¹

Bovendien bleek men het *Elucidarium* ook graag in de volkstalen te willen raadplegen. Al in de twaalfde eeuw verschenen de eerste vertalingen en bewerkingen, in het Engels, Duits en Oudnoors. Daarna volgde de rest van Europa: er verschenen vertalingen en bewerkingen in Frankrijk, Castilië, Spanje, Italië, Nederland, Wales en Zweden. Een Duitse bewerking (de zogenaamde Duitse *Lucidarius*) vormde vervolgens de basis voor vertalingen in het Nederlands, Deens, IJslands, Tsjechisch en Russisch. Een Franse vertaling werd vertaald in het Italiaans. Een andere Franse bewerking, de zogenaamde *Second Lucidaire*, werd vertaald in het Engels en Nederlands. Gewoonlijk hecht men aan de volkstalige afstammelingen van het *Elucidarium* de naam *Lucidarius* (*Lucidaire*, *Lucidario*).

Op deze manier ontstond er in de loop der eeuwen een wijdvertakte stamboom van

8 Het *Elucidarium* is uitgegeven door Lefèvre 1954.

9 Alleen Henoch (Genesis 5,18-24) en de profeet Elia (1 Koningen 17-19 en 21 en 2 Koningen 1-2) zouden nog voor Christus' kruisdood in het hemelrijk zijn opgenomen; zie *Bijbels woordenboek* 430-432 en 713-714.

10 Het hoogtepunt van de rooms-katholieke mis is de consecratie. Doordat de priester de woorden van Christus bij het Laatste Avondmaal (Marcus 14,22-24; vgl. Matteüs 26,26-29 en Lucas 22,17-20) uitspreekt, wordt de substantie van brood en wijn veranderd in het Lichaam en Bloed van Christus, de zogenaamde transsubstantiatie. Tijdens het Vierde Lateraanse Concilie (1215) werd het dogma van de transsubstantiatie vastgesteld. De *accidentia* van brood en wijn blijven weliswaar aanwezig, maar het wezen (*substantia*) verandert in het Lichaam en Bloed van Christus. Zie *Theologisch woordenboek* 3, 4593-4599 en LMA 9, 950-952.

11 Gottschall 1992, 297-306 noemt er 329.

volkstalige *Lucidarii*.¹² De *Lucidarii* waren soms getrouwe vertalingen van het *Elucidarium*, soms vrije bewerkingen. In veel gevallen behandelden ze vooral theologische kwesties, net als hun bron. Daar waren enkele uitzonderingen op. De Duitse *Lucidarius* bijvoorbeeld.

2 DE DUITSE LUCIDARIUS

Een van de meest succesvolle bewerkingen van het *Elucidarium* van Honorius was de Duitse *Lucidarius*. Deze tekst werd geschreven in de laatste decennia van de twaalfde eeuw.¹³

De Duitse *Lucidarius* heeft weliswaar enkele eigenschappen gemeen met het Latijnse *Elucidarium*, maar is een totaal andere tekst. Net als het *Elucidarium* heeft de Duitse *Lucidarius* de vorm van een dialoog tussen een leerling en een meester. Ook de Duitse tekst is – tenminste, in een deel van de overgeleverde handschriften – ingedeeld in drie boeken. In beide teksten is er een correlatie tussen die indeling en de Drie-eenheid: het eerste boek gaat over God en zijn Schepping, het tweede boek over de Zoon en de kruisdood, het derde boek over de Heilige Geest en het Laatste Oordeel.¹⁴

De Latijnse en de Duitse teksten lijken dus op elkaar wat betreft hun vorm; wat betreft hun inhoud zijn er echter grote verschillen. De Duitse *Lucidarius* behandelt in de eerste twee boeken andere onderwerpen. In de Duitse tekst gaat het namelijk in het eerste boek ook eerst over de Schepping, maar vanaf daar vertelt de meester over de wereld en de kosmos. Het tweede boek legt hier, op basis van andere bronnen dan het *Elucidarium*, allerlei liturgische kwesties uit.

De Duitse *Lucidarius* gaat dan ook niet alleen terug op het *Elucidarium*, maar ook op andere werken van Honorius én andere twaalfde-eeuwse auteurs. Om die reden heet het boek volgens de handschriften niet alleen *Lucidarius*. De proloog opent met ‘Diz bûch heizet *Lucidarius*’ [Dit boek heet *Lucidarius*], maar acht regels verder staat er: ‘Diz bûch ist genant *Aurea gemma*’ [Dit boek wordt de Gouden edelsteen genoemd].¹⁵ Deze tweede titel lijkt verband te houden met de *Gemma animae* [Edelsteen van de ziel] van Honorius, een belangrijke bron voor het tweede boek.¹⁶

Het eerste boek van de Duitse *Lucidarius* begint met vragen over God, de Drie-eenheid, de Schepping en de val van Lucifer, om daarna verder te gaan met vragen over de hel, de hemel en Adam en Eva in het Paradijs. Hierop volgt een beschrijving van de wereld: de geografie, volkeren en diersoorten van Azië, Europa en Afrika en de eilanden in de (Atlantische) Oceaan. Natuurwetenschappelijke kwesties (wind, aardbevingen, vrieskou en waarom de antipoden niet van de wereld af vallen), de kosmos (planeten,

¹² Voor een uitgebreider overzicht van de vertalingen en bewerkingen, zie Klunder 2005, 21-28.

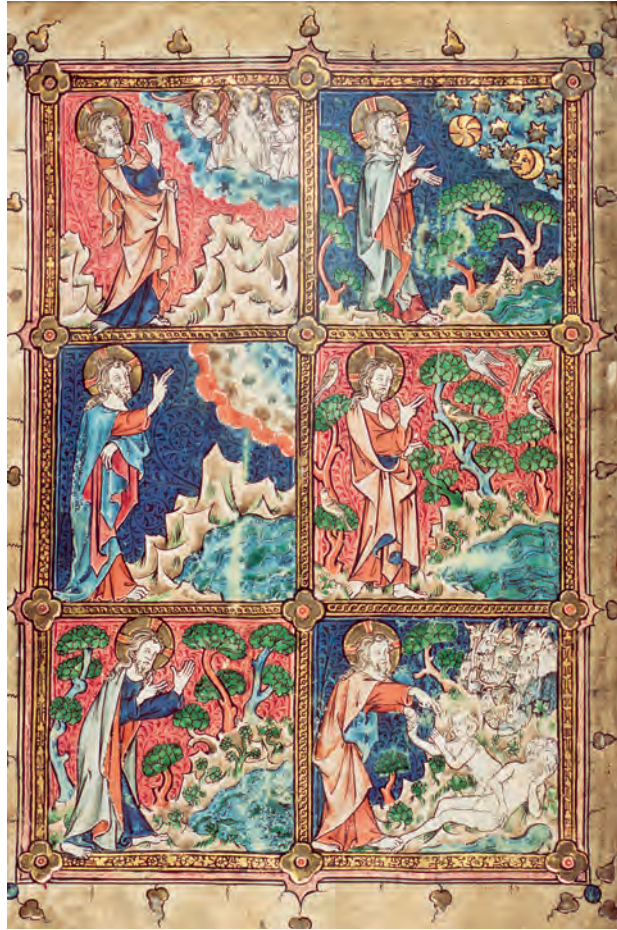
¹³ Deze datering in Hamm 2002, 1* en Gottschall & Steer 1994, 114*. Over de datering en de plaats van ontstaan is veel discussie geweest; zie voor een samenvatting daarvan Klunder 2005, 186-187.

¹⁴ Over de indeling van de Duitse *Lucidarius* volgens de Drie-eenheid: Hamm 2002, 6*-9*.

¹⁵ Gottschall & Steer 1994, 1.

¹⁶ Hamm 2002, 22*.

De eerste zes dagen van de Schepping (uit: Jacob van Maerlant, *Rijmbijbel*, verlucht door Michiel van der Borch, Utrecht, 1332).

sterren en de maan) en meteorologische vragen (wat is donder, hagel, sneeuw?) komen vervolgens aan de orde. Ten slotte wordt er aandacht besteed aan de anatomie van de mens: hoe groeit een baby in de baarmoeder? Hoe groeien nagels en haar? Wat gebeurt er met de ziel als de mens sterft?

De eerste vragen (over God, de Schepping en de val van Lucifer) zijn gebaseerd op het *Elucidarium*, maar al snel stapt de auteur hier over op andere bronnen. Voor de aardrijkskundige beschrijvingen maakte hij gebruik van de *Imago mundi* van Honorius.¹⁷ Voor de astronomie, meteorologie en menselijke anatomie putte hij uit de *Philosophia*

¹⁷ Aan de *Imago mundi* werkte Honorius zo'n dertig jaar. Een eerste versie schreef hij in 1110, maar in de loop van zijn leven veranderde hij de tekst minstens drie keer, zodat er versies bestaan uit 1123, 1133 en 1139. De *Imago mundi* bestaat uit drie boeken. Boek I vertelt over de kosmos: de schepping van de aarde, de geografie, de continenten en hun bewoners, eilanden, rivieren, natuurverschijnselen, planeten en de tekens van de dierenriem. Boek II gaat over tijd en tijdsberekening – een belangrijk onderwerp in een tijd waarin de kerk de liturgische kalender berekende aan de hand van de hemellichamen. Boek III gaat over de geschiedenis van de mensheid, van de val van Lucifer tot en met de eigen tijd. De *Imago mundi* was erg populair, getuige de overlevering in meer dan driehonderd handschriften en de vele volkstalige vertalingen en bewerkingen. Zie Garrigues 1986, 27-33; Flint 1982b; Flint 1981.

van de Franse geleerde Willem van Conches (1080-1154).¹⁸

Het tweede boek biedt een uitgebreide uitleg over de kerkelijke riten. De *meister* legt de achtergrond van de getijden uit, en vervolgt desgevraagd met een uitgebreide uitleg van de symboliek van de diverse liturgische gewaden. In tientallen vragen lezen we vervolgens een toelichting bij de onderdelen en voorwerpen van de mis: de gezangen en schriftlezingen worden langsgelopen en de *meister* legt onder meer uit wat de olie, de kaarsen en de doop betekenen. Dit materiaal is ontleend aan drie belangrijke twaalfde-eeuwse werken. Een standaardwerk voor vragen over de kerkelijke liturgie was het *Liber de divinis officii* [Boek over de goddelijke riten], rond 1108-1111 geschreven door Rupert van Deutz (1076-1129). De informatie die de *Lucidarius*-auteur hierin vond, heeft hij aangevuld met gegevens uit twee teksten van Honorius Augustodunensis over de liturgie: het *Speculum ecclesiae* [Spiegel van de kerk] en de *Gemma animae*. Deze twee teksten waren, samen met het *Elucidarium* en de *Imago mundi*, de meest gelezen werken van Honorius.¹⁹

Het derde boek van de Duitse *Lucidarius* is een vertaling van het derde boek van het *Elucidarium*; het gaat hierin dus over wat de mens te wachten staat na dit leven. Hoe zijn de omstandigheden in de hemel, de hel en het vagevuur? Wat gebeurt er bij de wederopstanding? Hoe gaat het Laatste Oordeel in zijn werk, en hoe zal het eeuwig leven daarna zijn? Dat derde boek staat niet in alle handschriften van de Duitse *Lucidarius*. De meeste handschriften bevatten alleen het eerste en (een deel van) het tweede boek.²⁰

Deze Duitstalige compilatie van toentertijd moderne kennis werd een 'bestseller' in de Middeleeuwen: de tekst is in 83 handschriften overgeleverd.²¹ Bovendien werd de tekst vertaald en bewerkt in het Deens, IJslands, Tsjechisch en Russisch, en niet te vergeten het Middelnederlands.²²

3 VIER MIDDELNEDERLANDSE LUCIDARII

De Duitse *Lucidarius* werd vóór 1339 vertaald in het Middelnederlands. Die vertaling heet de *Artes-Lucidarius*, om haar te onderscheiden van andere Middelnederlandse *Lucidarii*. In de Middelnederlandse letterkunde worden namelijk maar liefst vier teksten aangeduid als *Lucidarius*.²³

Ten eerste is er de *Vers-Lucidarius*, een berijmde tekst, die een bewerking is van het Latijnse *Elucidarium*. Deze tekst is in zijn geheel overgeleverd in een vroeg-vijftiende-eeuws handschrift (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15642-51). Daarnaast bestaan er fragmenten van twee handschriften uit de veertiende eeuw die misschien eveneens

18 Willem van Conches schreef zijn *Philosophia* rond 1125 en herschreef het meerdere keren tussen 1144 en 1150. Het was in de twaalfde en dertiende eeuw een zeer veel geraadpleegd naslagwerk. Zie Hamm 2002, 17*-21*.

19 Hamm 2002, 21*-23*. Voor de *Gemma animae* en het *Speculum ecclesiae* zie ook Garrigues 1986, 83-91 resp. 99-108.

20 Zie de stemmata in Gottschall & Steer 1994, 124*-126*.

21 Bovendien zijn er maar liefst 89 drukken overgeleverd. Zie Gottschall & Steer 1994, 11*-24*. Een samenvatting van het onderzoek naar de Duitse *Lucidarius* is te vinden in Klunder 2005, 186-191.

22 Zie voor een beknopt overzicht van de vertalingen en bewerkingen van de Duitse *Lucidarius*: Klunder 2005, 23-28.

23 Een uitgebreide studie naar de vier Middelnederlandse *Lucidarius*-teksten biedt Klunder 2005. Voor de naamgeving van de Middelnederlandse *Lucidarii*, zie Klunder 2005, 15-16.